

Тұлғатану / Personalistics / Персоналистика

ҒТАР 16.41.25

Ғылыми мақала

Г.Қ. Махсутова*Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан
(E-mail: gulsairan1999@mail.ru)***Батыс өңірі Алаш қайраткерлерінің рухани мұрасы және оның қазіргі замандағы маңызы**

Аңдатпа. Бұл мақалада Халел Досмұхамедовтың қазақ халқының рухани және мәдени дамуына қосқан үлесі талданады. Ғалымның тіл тазалығы, жат сөздерді бейімдеу, ұлттық білім беру жүйесін қалыптастыру және медициналық ағартушылық салаларындағы еңбектері қарастырылады. Сонымен қатар, орыс мектептерінде оқыған қазақ балаларының ана тіліне қатысты мәселелері оның садрары туралы ғалымның тұжырымдары талданған. Мақалада Батыс өңірі Алаш қайраткерлерінің ұлттық сана мен тәуелсіздік идеяларын нығайтудағы рөлі мен олардың қазақ қоғамының рухани деңгейін көтеруге бағытталған қызметтері сипатталады. Халел Досмұхамедовтың жат сөздерді қабылдау мен бейімдеу принциптерін, ана тілін оқытудың маңыздылығын, сондай-ақ ұлттық тәрбие мен мәдениетті дамытуды рухани жаңғырудың негізі ретінде қарастырған көзқарастарына тоқталады. Батыс өңірі Алаш қайраткерлерінің мұрасы қазақ халқының ұлттық бірегейлігін сақтауға, әділет пен бірлік идеяларын қалыптастыруға және ұрпақтың рухани санасын дамытуға үлес қосатын баға жетпес құндылық ретінде бағаланады. Халел Досмұхамедовтың ғылыми жаңалықтары мен практикалық ұсыныстары қазақ қоғамының қазіргі тіл саясаты мен мәдени дамуына ықпал ете алады. Мақала Халел Досмұхамедовтың идеяларының қазіргі қазақ қоғамы үшін өзектілігін айқындауды мақсат етеді.

Түйін сөздер: Алаш қайраткерлері, рухани жаңғыру, білім беру, ұлттық тәрбие, рухани құндылықтар

DOI: <https://doi.org/10.71078/zjvn3j02>

Түсті: 27.01.2025; Мақұлданды: 20.03.2025; Онлайн қолжетімді: 25.03.2025.

Кіріспе

Алаш қозғалысы – ХХ ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық жаңғыруына, тәуелсіздік пен ұлттық бірегейлікті сақтауға бағытталған ірі тарихи-саяси қозғалыс. Алаш қайраткерлері, оның ішінде Батыс өңірі Алаш қайраткерлерінің мұрасы қазақ халқының ұлттық-рухани жаңғыруында ерекше орын алады. Алаш қайраткерлерінің ұлттық сана мен азаттық идеялары, білім мен ағартушылықтағы рөлі, тіл мен мәдениетті жаңғыртуға ат салысуы, әділдік пен теңдікті талап етуі бүгінгі қоғам үшін де өзекті. Батыс өңірі Алаш қайраткерлері, атап айтқанда, Жаһанша Досмұхамедов, Халел Досмұхамедов, Бақтыгерей Құлманов, Дәулетше Күсепқалиев және басқалар қазақ халқының тәуелсіздікке ұмтылысын рухани тұрғыдан негіздеуге тырысты. Халық арасында сауаттылықты арттыру үшін қазақ тіліндегі оқулықтар, ғылыми мақалалар жазды, бұл халықтың рухани деңгейін көтеруге көмектесті. Сонымен

қатар қазақ қоғамында адамгершілік, әдеп нормаларын нығайтуға ерекше көңіл бөлді. Ұлттық тәрбие мен мәдениетті дамытуды адамның рухани жетілуінің негізі деп санады. Қоғамдағы әділеттілік, адалдық және бірлік идеяларын халық санасына сіңіру үшін өздері үлгі болды. Олар қазақ тілін сақтау және дамыту арқылы ұлттың рухани тәуелсіздігін нығайтуды көздеді, ұлттық әдебиет пен өнердің өркендеуіне ықпал етіп, дәстүрлі мәдени құндылықтарды жаңғырту арқылы ұлттық бірегейлікті нығайтты. Қайраткерлер халықты өзін-өзі басқаруға қабілетті дербес ұлт ретінде танытуды мақсат етті, ұлттың біртұтастығын сақтау идеясын ұстанды, қоғамдағы алауыздықты жою, ұлттық бірлікке шақыру олардың басты мұраттарының бірі болды. Алаш қайраткерлері рухани құндылықтардың ең басты тірегі білім деп есептеді. XX ғасырдың басында қазақ халқының ұлттық санасы мен мәдениетін қайта жаңғыртуда қазақ зиялыларының орны ерекше болды. Олар ұлттың білімін, мәдениетін және рухани байлығын дамытуға, ел болашағын ғылыми және ағартушылық жолмен қалыптастыруға үлкен үлес қосты. Бұл қатарда Халел Досмұхамедовтың ғылыми еңбектері, педагогикалық әдістері, Жаһанша Досмұхамедовтың құқықтық реформалары ұлттық санаға білім арқылы ықпал етті. Бұл зерттеуде Халел Досмұхамедовтың ғылыми, ағартушылық және саяси қызметі талданып, оның қазіргі заманғы қоғамы үшін маңыздылығы қарастырылады.

Зерттеу әдістемесі

Зерттеу барысында төмендегідей әдістер қолданылды: тарихи-салыстырмалы әдіс – Халел Досмұхамедовтың еңбектерін XX ғасырдың басындағы қазақ қоғамының әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайымен салыстыру арқылы оның идеяларының маңыздылығын анықтау; контент-талдау әдісі – ғалымның еңбектеріндегі негізгі концепцияларды саралау, әсіресе тіл, білім, медицина, ұлттық сана, рухани жаңғыру салаларындағы ойларын жүйелеу; синтез әдісі – алынған деректерді біріктіріп, олардың қазіргі заманғы маңызын бағалау. Бұл әдістер Халел Досмұхамедовтың идеялары мен Алаш қозғалысы қайраткерлерінің қызметін жан-жақты зерделеуге мүмкіндік берді.

Тақырыптың зерттелу дәрежесі

Алаш қайраткерлерінің қызметі мен мұрасын зерттеу кең ауқымды ғылыми жұмыстарда қарастырылған. Бұл салада М.Қойгелдиевтің «Алаш қозғалысы», Ғ.Әнестің «Халықтың Халелі», «Жат сөздер туралы», К.Нұрпейісовтің «Алаш һәм Алашорда» еңбектерінде Алаш зиялыларының қызметі мен олардың ұлттық мемлекеттік идеясына қосқан үлесі талданған. Ғарифолла Әнес Халел Досмұхамедовтың ағартушылық қызметін, оның ғылым мен мәдениет саласындағы рөлін зерттеген еңбектері арқылы ғалымның көпқырлы тұлғасын аша түседі. Бұл еңбектер Халел Досмұхамедовтың қазақ қоғамына қосқан үлесін бағалауға мүмкіндік береді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Халел Досмұхамедов – Алаш қозғалысының белсенді қайраткері, дәрігер, ғалым, ағартушы және қазақ халқының рухани жаңғыруына зор үлес қосқан тұлға. Оның еңбектері мен идеялары қазақ қоғамының білім, мәдениет және рухани дамуы үшін ерекше маңызды. Бұл мақалада Халел Досмұхамедовтың тіл және мәдениет мәселесі, білім және ағартушылық қызметі, медициналық ағартушылық және халық денсаулығына қатысты елеулі еңбектері қарастырылады. Халел Досмұхамедов қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуына зор үлес қосты. Ол қазақша ғылыми терминология жасауға қатысып, тілдің ғылымдағы орнын нығайтуға тырысты. Жат сөздерді бейімдеу мәселесінде «қазақтың тымағын кигізу» ұстанымын енгізіп, жаңа терминдерді қазақ тілінің заңдылықтарына сәйкестендіруді ұсынды. Ғалым қазақ жастарының ұлттық құндылықтарды меңгеруіне ерекше көңіл бөлді. Ол «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы» арқылы ұлттық мектептердің

ашылуына ықпал етті. 1913 жылы Бөкей Ордасында оба эпидемиясы таралған кезде, Халел Досмұхамедов әр ауылға барып, халықты медициналық сауаттандырумен қатар, арнайы екпелер ұйымдастырды. «Сары кезік - сүзек», «Шешекке қарсы егу», «Тамақтану және тазалық» сияқты еңбектері халыққа гигиеналық білім беруге бағытталған.

Халел Досмұхамедов халықты сауаттандыруды басты мақсаттарының бірі ретінде қарастырды. Ол «Қазақ-қырғыз білім комиссиясы» арқылы қазақ жастарын оқыту және оларға ұлттық құндылықтарды үйретуісіне белсене араласты. Ол «Қазақтың ауыз әдебиеті үлгілері», «Шернияз ақынның өлеңдері», «Исатай-Махамбет көтерілісі туралы деректер» сияқты еңбектерінде қазақтың бай мәдени мұрасын жинақтап, келешек ұрпаққа жеткізді. Халел Досмұхамедұлының әдеби мұрасы қазақ халқының ұлттық руханиятын сақтауға негізделген. Досмұхамедұлы Махамбет Өтемісұлының шығармаларын жинап, зерттеген және оның өлеңдерін халыққа кеңінен насихаттаған. «Махамбет батыр» атты еңбегінде ақынның өлеңдері арқылы халықтың азаттыққа деген ұмтылысын көрсетіп, оны қазақ жастарына үлгі ретінде ұсынды. Сонымен бірге, Халел Досмұхамедов қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетіне де ерекше көңіл бөлді. Ол «Қазақ халық әдебиетінің үлгілері» атты жинағында эпостарды, мақал-мәтелдерді және ертегілерді жүйелеп, оларды тарихи және мәдени тұрғыдан түсіндірді. Мақал-мәтелдер мен ертегілерді ұрпақтан-ұрпаққа берілетін халықтық педагогиканың негізі деп санады. Оның ғылыми еңбектері биология, медицина, тіл білімі, тарих сияқты түрлі салаларды қамтыды. Бұл еңбектер қазақ халқының таным көкжиегін кеңейтіп, рухани дамуына ықпал ететін, қазіргі таңда ұлттық бірегейлікті сақтауда маңызды құрал болып табылады.

Халел Досмұхамедов қазақ тілінің ғылым тілі ретінде дамуына зор үлес қосты. Ол қазақша ғылыми терминология жасауға қатысып, тілдің ғылымдағы орнын нығайтуға ұмтылды. Оның қазақ тіліне енген жат сөздер мен олардың тілімізге ықпалы туралы жазған еңбектері қазақ тілінің табиғатын терең түсінуге және оны сақтауға бағытталған. Бұл мақалада Халел Досмұхамедовтың жат сөздер туралы ойлары мен ұстанымдары талданып, оның қазіргі тілтанымдағы маңызына баға беріледі. Халел Досмұхамедовтың пікірінше, жат сөздердің тілімізге енуі – табиғи процесс. Оның пайымдауынша: «Қазақ тілі жаңа тұрмысқа керекті сөздерді алмай тұра алмайды, тілесен де осылай болады, тілемесең де!». Бұл тұжырым жат сөздердің қажеттілігін мойындай отырып, оларды бейберекет қабылдауға қарсы екенін көрсетеді. Ғалым тілдің заңдылықтарына сай келетін, қазақтың сөйлеу әуеніне ыңғайлы сөздерді қабылдау қажеттігін баса айтады. Жат сөздерді бейімдеу барысында оларды қазақтың ұлттық тілдің ерекшеліктеріне сай өзгеру керектігін алға тартады. Ол жат сөздерге «қазақтың тымағын кигізу» ұғымын енгізіп, жаңа сөздерді қазақ тілінің дыбыстық және морфологиялық заңдарына бейімдеуді ұсынады. Халел Досмұхамедовтың бұл бағыттағы еңбектері қазіргі тілтанымда да өзектілігін жоғалтқан жоқ. Тіл тазалығын сақтау, жат сөздерді бейімдеу және қазақ тілінің табиғи құрылымын қорғау – ғалымның басты ұстанымдары. Бұл ұстанымдар қазіргі тіл саясаты мен терминологияны дамытуда маңызды рөл атқара алады. Сонымен қатар әлі күнге дейін өзектілігін жоймаған басты мәселелер баспа мен мектеп және балалардың ең алдымен өзге тілде емес ана тілінде білім алуы. «Әдебиет тілінің қаруы – баспа мен мектеп. Баспа мен мектеп деген – адам шошынарлық өте қайратты қару. Баспа мен мектепте қолданған тіл елге ақырында сінбей қалмайды» - дейді Халел Досмұхамедов. Баспа мен мектеп – елге тіл тарататын ең күшті құралдар. Егер баспа мен мектеп дұрыс тілді қолданса, ол елдің тілін көркейтіп дамытады. Керісінше, шатасқан тіл қолданылса, ол елдің тілі бұзылып құлдырауына алып келеді. Және тағы бір мәселе орыс мектептерінде оқыған балалардың ана тіліне қатысты мәселелері мен әсерлері туралы жайында сөз етеді. Жоғарыда айтқанымыздай бұл әлі күнге дейін өзектілігін жоймаған мәселе. Халел Досмұхамедов орыс мектептеріне кірген балалар ана тілін әбден меңгермей тұрып, орыс тілін оқи бастауы олардың өз ана тілінің заңдылықтарын толық

түсінбей, тіпті оны ұмытуға алып келетіндігін ескертеді. Орысша оқыған қазақ балалары ана тілінің грамматикалық ережелері мен заңдылықтарын ұмытып, өз тілінде сөйлеуде қиналатынын түсіндіреді. Ұлттық мектепте оқыған балалар ана тілінің заңдылықтарын жақсы меңгереді және жат тілді үйренгенде оны өз тіліне бейімдейді. Ана тілін жетік меңгеру – ұлттық сана мен мәдениеттің маңызды негізі. Ғалымның еңбектерінде ана тілін жақсы білу – өзінді және өз халқыңды танудың, сонымен бірге басқа елдің мәдениеттерін дұрыс түсінудің негізі ретінде баяндалады.

Халел Досмұхамедұлы алғашқылардың бірі болып қазақ қоғамында медициналық білім беру мен денсаулық сақтау жүйесінің маңыздылығын көтерген тұлға. Петербург Императорлық әскери-медицина академиясын бітірген ол туған еліне оралып, дәрігерлік қызмет атқарумен қатар, гигиена және эпидемиология салалары бойынша ағартушылық жұмыстар жүргізді. Халел Досмұхамедұлы халық арасында кең таралған оба, шешек сияқты жұқпалы аурулардың алдын алуға ерекше көңіл бөлді. 1913 жылы Бөкей Ордасында оба эпидемиясы таралған кезде, бұл қауіпті аурумен күресу үшін Халел Досмұхамедұлы әрбір ауылға барып, халықты медициналық сауаттандырумен қатар, арнайы екпелер ұйымдастырған. Сонымен қатар, қазақтар арасында денсаулық мәдениетін арттыру мақсатында ғылыми мақалалар жазды. «Сары кезік – сүзек», «Шешекке қарсы егу», «Тамақтану және тазалық» сияқты еңбектері халықты гигиена ережелеріне үйретуге бағытталған. Досмұхамедұлы дәрігерлік білімнің маңызын түсініп, медициналық әдебиетті қазақ тіліне аударып, оны халыққа жеткізуге тырысты. Ол «Табиғаттану», «Салауатты өмір салты» сияқты еңбектерінде халыққа аурудың алдын алу, гигиена және дұрыс өмір сүру салты туралы ақпарат берді. Медициналық білім беру арқылы қазақ жастарын дәрігерлікке баулыды және ұлттық медицина ғылымын дамытуға ықпал етті. Халел Досмұхамедовтың еңбектері қазақ халқының рухани құндылықтарын нығайтып, ұлттың мәдени және білім деңгейін көтеруге септігін тигізді. Ол тек өз заманы үшін емес, бүгінгі ұрпақ үшін де маңызды идеяларды ұсынды. Оның еңбектері бүгінгі күнге дейін өзектілігін жоғалтпай, ұлттық мәдениет пен ғылымның дамуына үлес қосып келеді. Халел Досмұхамедов – қазақ халқының рухани көсемдерінің бірі, оның еңбектері ұрпақтан-ұрпаққа сабақ болары сөзсіз.

Қорытынды

Батыс өңірі Алаш қайраткерлерінің рухани мұрасы – қазақ халқының тарихындағы баға жетпес құндылық. Олардың идеялары тәуелсіз Қазақстанның мәдени, рухани және әлеуметтік дамуына негіз болып табылады. Халел Досмұхамедовтің еңбектері қазақ қоғамының білім, мәдениет және рухани жаңғыру бағытында маңызды рөл атқарады. Ол өз заманының өзекті мәселелерін көтере отырып, қазақ халқының ұлттық бірегейлігін нығайтуға зор үлес қосты. Алаш қайраткерлерінің мұраларын зерттеу арқылы біз ұлт тарихын тереңірек түсініп, қазіргі қоғамның рухани-мәдени құндылықтарын одар әрі дамытуға мүмкіндік аламыз.

Әдебиеттер тізімі

Досмұхамедұлы, Х. (2008). Таңдамалы еңбектері. Ғ. Әнес (құраст.). Астана: Астана-Полиграфия.

References

Dosmukhameduly, Kh. (2008). Tangdamaly enbekteri [Selected Works]. G. Änes (Ed.). Astana: Astana-Poligrafiya. (In Kazakh)

G.K. Makhsutova

Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan

(E-mail: gulsairan1999@mail.ru)

The Spiritual Heritage of the Alash Leaders of the Western Region and Its Contemporary Significance

Abstract. This article analyzes Khalel Dosmukhamedov's contributions to the spiritual and cultural development of the Kazakh people. It examines his work in language purity, adaptation of borrowed words, the formation of the national education system, and medical enlightenment. Additionally, the article explores his views on the issues faced by Kazakh children studying in Russian schools and the consequences of these challenges. The role of the Alash leaders of the Western region in strengthening national consciousness and the ideas of independence, as well as their efforts to elevate the spiritual level of Kazakh society, are described. Special attention is given to Khalel Dosmukhamedov's perspectives on the principles of borrowing and adapting foreign words, the importance of teaching the native language, and the development of national education and culture as a foundation for spiritual revival. The legacy of the Alash leaders of the Western region is considered an invaluable asset that contributes to preserving the national identity of the Kazakh people, shaping ideas of justice and unity, and fostering the spiritual consciousness of future generations. The scientific discoveries and practical recommendations of Khalel Dosmukhamedov can influence modern language policy and cultural development in Kazakh society. This article aims to highlight the relevance of Khalel Dosmukhamedov's ideas for contemporary Kazakhstan.

Keywords: Alash leaders, spiritual revival, education, national upbringing, spiritual values.

Г.К. Махсутова

Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан

(E-mail: gulsairan1999@mail.ru)

Духовное наследие алашских деятелей Западного региона и его современное значение

Аннотация. В данной статье анализируется вклад Халела Досмухамедова в духовное и культурное развитие казахского народа. Рассматриваются его труды в области чистоты языка, адаптации заимствованных слов, формирования национальной системы образования и медицинского просвещения. Также исследуются взгляды ученого на проблемы казахских детей, обучающихся в русских школах, и последствия этих явлений. Описывается роль алашских деятелей Западного региона в укреплении национального сознания и идей независимости, а также их деятельность, направленная на повышение духовного уровня казахского общества. Особое внимание уделяется принципам заимствования и адаптации иностранных слов, значимости обучения родному языку, а также развитию национального воспитания и культуры как основы духовного возрождения. Наследие алашских деятелей Западного региона рассматривается как бесценная ценность, способствующая сохранению национальной идентичности казахского народа, формированию идей справедливости и единства, а также развитию духовного сознания будущих поколений. Научные открытия и практические рекомендации Халела Досмухамедова могут повлиять на современную языковую политику и культурное развитие казахского общества. Данная статья направлена на выявление актуальности идей Халела Досмухамедова для современного казахстанского

общества.

Ключевые слова: алашские деятели, духовное возрождение, образование, национальное воспитание, духовные ценности

Автор туралы мәлімет:

Махсұтова Г.Қ. – магистрант, Ш.Уәлиханов атындағы Көкшетау университеті, Көкшетау, Қазақстан.

Information about authors:

Makhsutova G.K. – Master’s student, Sh. Ualikhanov Kokshetau University, Kokshetau, Kazakhstan.

Сведения об авторах:

Махсұтова Г.К. – магистрант, Кокшетауский университет имени Ш. Уалиханова, Кокшетау, Казахстан.